

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ

EFFECTIVENESS OF PROCEDURAL REMEDIES IN THE CIVIL PROCEDURE OF UKRAINE: SEPARATE ASPECTS OF DEVELOPMENT

Коханська М.Л.,
здобувач

Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті проводиться теоретичне дослідження окремих процесуальних засобів захисту права, які впливають на досягнення мети цивільного процесу. Здійснюється аналіз рівня імплементації українського законодавства з питань ефективності та доступності судочинства. Встановлюється вплив реалізації зазначених процесуальних засобів на виконання завдань судочинства.

Ключові слова: ефективність, мета і завдання цивільного судочинства, судовий захист, процесуальні засоби.

В статье проводится теоретическое исследование отдельных процессуальных средств защиты права, которые влияют на достижение цели гражданского процесса. Осуществляется анализ уровня имплементации украинского законодательства по вопросам эффективности и доступности судопроизводства. Устанавливается влияние реализации указанных процессуальных средств на выполнение заданных судопроизводства.

Ключевые слова: эффективность, цель и задания гражданского судопроизводства, судебная защита, процессуальные средства.

The article is devoted to a theoretical study of some procedural remedies that protect the achievement of the goal of the civil process. The analysis of the level of implementation of the Ukrainian legislation on the effectiveness and accessibility of the process is being carried out. The effect of the implementation of these procedural funds on the execution of judicial tasks is established.

Key words: efficiency, purpose and tasks of civil legal proceedings, judicial protection, procedural means.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основних свобод кожен, чий права та свободи, визнані в Конвенції, були порушені, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження [1]. Комітет Міністрів Ради Європи наголошував на необхідності реалізації заходів полегшення доступу до правосуддя та ефективності захисту у країнах-учасниках Конвенції [2]. З метою надання допомоги державам-членам Ради Європи щодо вдосконалення їх систем судочинства, узгодження їх систем правосуддя зі стандартами здійснення правосуддя, які стосуються якісного вирішення спорів у рамках внутрішньодержавних систем, була створена Європейська комісія з ефективності правосуддя як аналітичний та консультативний орган [3, с. 11]. Оцінка якості здійснення правосуддя у країнах Східної Європи, здійснена Комісією, свідчила про неналежний рівень доступності та ефективності судочинства, систематичні процесуальні порушення, яким сприяв сам механізм цивільного процесуального регулювання [3, с. 67–85]. Відповідні положення й зумовили проведення в Україні судової реформи та прийняття в новій редакції Цивільного процесуального кодексу, яким закріплені новітні загальні засади, нові підходи до багатьох процесуальних інститутів. Загальним напрямом, що став метою реформування, є забезпечення ефективного та доступного судочинства.

Стан опрацювання. Окремі аспекти ефективності процесуальних засобів та доступу до правосуддя досліджувалися українськими та зарубіжними вченими, як-от С.Ф. Демченко, А.Х. Джавадов, С.А. Короед, І.Ю. Татулич, М.А. Плюхіна, Н.Ю. Сакара, А.В. Цихоцький та ін. Розроблені дослідниками положення відкривають шляхи для здійснення подальшого наукового пошуку в цьому напрямі. Однак відповідні наукові дослідження здебільшого були проведені під час дії попередньої редакції ЦПК України [4], тому вони можуть мати порівняльно-правове значення.

Мета статті полягає у визначенні ефективності окремих процесуальних засобів захисту права, які реалізуються в порядку цивільного судочинства та їх впливу на досягнення завдання судочинства, ролі окремих процесуальних засобів у досягненні ефективного захисту права.

Виклад основного матеріалу. З огляду на сучасне реформування судоустрою та судочинства, цивільне процесуальне законодавство України характеризується подальшим впровадженням процесуальних засобів, які спрямовані на підвищення ефективності судочинства.

Для України залишаються актуальними питання ефективності судочинства та доступу до правосуддя. Найбільш актуальними є такі засоби, нормативне закріплення більшості з яких відбулося у зв'язку із реформуванням цивільного судочинства та судоустрою у 2017 р.: обов'язкове інформування громадян про місцезнаходження окремих судів, їх компетенцію, порядок звернення до суду, запровадження прискорених процедур, спрощення судових процедур, у тому числі шляхом викладення рішень у розумній формі, скорочення судових витрат та судових процедур для позовів незначного характеру [2].

Важливими процесуальними засобами для забезпечення доступності та ефективності правосуддя є представництво та правова допомога. Задля розвитку інституту безоплатної допомоги було необхідним запровадження механізмів ефективного доступу до правосуддя для найбільш вразливих верств населення, які запропоновані у Рекомендаціях № R (93) 1 [5] і № R (78) 8 Комітету Міністрів Ради Європи [6], серед яких: розширення участі недержавних чи добровільних організацій, які надають допомогу найбільш вразливим верствам населення в таких квазісудових формах вирішення спорів, як посередництво та примирення; надання безоплатної правової допомоги та інших форм допомоги в застосуванні таких форм вирішення спорів [7, с. 293].

У цивільному процесуальному законодавстві поновому закріплені правила надання правової допомоги (ст. 15 ЦПК України), які характеризуються обов'язковістю у випадках, визначених законодавством, на що звертає увагу в своїх рекомендаціях Комітет Міністрів Ради Європи державам-членам. Відповідно до п. 5.6. Стратегії реформування судоустрою є необхідним посилення гарантій здійснення адвокатської діяльності, забезпечення доступності безоплатної правової допомоги. Закріплення у ЦПК України диференціації судових процедур, в яких представництво може здійснюватися лише адвокатом, дасть змогу підвищити якість надання правової допомоги

та якість здійснення правосуддя загалом. Утім, не можна стверджувати, що не обмежено при цьому право учасників справи на доступ до правосуддя [8].

Рада Європи особливу увагу приділяє питанню гонорарів адвокатів, оскільки вони є перешкодою для доступу до правосуддя, рекомендує забезпечити форму контролю за розміром цих гонорарів [2]. Тому з правом на правову допомогу пов'язані неоднозначні положення чинного законодавства, що робить цей процесуальний засіб недостатньо ефективним з позиції доступності. Це пояснюється тим, що, з одного боку, професійна правова допомога є оплатною (ст. 137 ЦПК України), що створює ускладнення її використання для великої частини населення, зважаючи навіть на випадки безоплатної правової допомоги. З іншого боку, законодавство дозволяє у справах спрощеного позовного провадження мати представника (ст. 60 ЦПК України), який не є суб'єктом надання професійної правової допомоги, а його послуги можуть бути більш доступними за ціною, поряд із послугами адвоката. Незважаючи на певні негативні наслідки для доступу до правосуддя у зв'язку з обов'язковою участю адвоката як представника, представництво через професійного суб'єкта спрямоване, насамперед, на виконання завдання щодо своєчасного розгляду та вирішення справи, ефективну реалізацію сторонами своїх процесуальних прав тощо.

Далі Рада Європи наголошує, що доступ до судочинства не має зумовлюватися сплатою стороною державі будь-якої грошової суми, розміри якої нерозумні у цій справі. Тією мірою, в якій судові витрати є явною перешкодою для доступу до правосуддя, їх необхідно, за можливості, скоротити або анулювати, переглянути систему судових витрат із точки зору її спрощення [2]. Показово у цьому відношенні є справа Європейського суду з прав людини «Креуз проти Польщі», в якій Суд зазначив, що характеристики судового провадження не мають цінності, якщо таке провадження не порушено [11].

Для спорів у позовних вимогах на незначні суми Рада Європи рекомендувала передбачити процедуру, яка зробить можливим для сторін звернення до суду без витрат, які не є співвідносними із сумою, яка становить предмет спору. Зважаючи на порівняно великі ставки судового збору [9], варто констатувати, що положення Рекомендацій № 81 (7) треба впроваджувати й далі, зважаючи й на «право бідності» [10, с. 271–284].

Суттєвий вплив на ефективність судочинства з позиції доступності має диференціація судових процедур не тільки за критерієм наявності чи відсутності спору про право. Рада Європи окремо вказувала на життєві всіх можливих заходів для максимального скорочення термінів ухвалення рішень судами. З цієї метою країнам-учасникам рекомендовано забезпечити судам можливість ефективної роботи та розробити порядок, який дасть змогу контролювати перебіг провадження з самого його початку, розробити заходи щодо неопротестованих або безспірних вимог задля ухвалення остаточного рішення швидко, без непотрібних формальностей, особистої явки в суд чи зайвих витрат. У цьому плані наказне провадження повністю відповідає відповідним вимогам, а закріплення спрощеного позовного провадження націлене на виконання завдання щодо своєчасного судового розгляду та підвищення ефективності судового захисту.

З огляду на зміст принципу пропорційності та право суду у випадках, визначених законом, обирати вид позовного провадження (ст.ст. 11, 274 ЦПК України), варто також зазначити про подальше розширення дискреційних повноважень суду, на чому наголошувала Рада Європи. Про розширення процесуальної активності суду також свідчить право протидіяти зловживанням процесуальними правами, право з визначенням ефективного способу захисту права (ст. 5 ЦПК України), яке, за даними судової практики, суддями реалізується [12; 13].

Стратегією реформування судустрою в Україні окремо зазначено необхідність упровадження механізмів забезпечення вирішення спорів та протидії зловживанням процесуальними правами шляхом накладання ефективних процесуальних обмежень на сторони за недотримання (без поважних причин) принципу «найкращих зусиль», ненадання або приховування доказів тощо. Закріплення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами (п. 11 ч. 3 ст. 2 ЦПК України) стало важливим засобом у рамках досягнення мети судочинства. Так, суд наділений правом визнавати зловживання процесуальні дії, які суперечать завданням судочинства (ст. 44 ЦПК України) та, враховуючи обставини справи, залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання. Загалом широкі дискреційні повноваження суду свідчать про виконання рекомендацій Ради Європи щодо якості судочинства [14].

Під час реформування цивільного процесуального законодавства виконані рекомендації Ради Європи та Стратегії реформування судустрою щодо підвищення відповідальності сторін за необґрунтоване провадження. Так, відповідно до ч. 9 ст. 141 ЦПК України у разі зловживання стороною чи її представником процесуальними правами, або якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони, суд має право покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору. Здійснено підсилення відповідальності сторін за процес, зокрема, згідно з ч. 2 ст. 54 ЦПК України у разі розгляду справи без повідомлення третьої особи про розгляд справи обставини справи, встановлені судовим рішенням, не мають юридичних наслідків при розгляді позову, пред'явленого стороною, яка брала участь у цій справі, до цієї третьої особи або позову, пред'явленого цією третьою особою до такої сторони. Якщо позов має ознаки завідомо безпідставного або є інші ознаки зловживання правом на позов, суд може зобов'язати сторони внести на депозитний рахунок суду попередньо визначену суму судових витрат, пов'язаних із розглядом справи або певною процесуальною дією, про що постановляє ухвалу (забезпечення судових витрат) (ст. 135 ЦПК України).

Судом із метою припинення зловживання правами вчиняються заходи процесуального примусу, визначені у ст. 144 ЦПК України. Крім того, відповідно до ст. 148 ЦПК України суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід державного бюджету з відповідної особи штрафу у сумі до від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб у разі зловживання процесуальними правами.

Комітет Міністрів Ради Європи наголошував на необхідності вжиття заходів зі сприяння примиренню або, де це належно, заохочувати сторін до примирення. У рамках заходів щодо удосконалення судової системи необхідно зазначити розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема, шляхом впровадження інституту медіації та посередництва, розширення переліку категорій справ, які можуть вирішуватися третейськими суддями, що зумовлює подальші реформи в рамках цивільного судочинства.

У зв'язку з цим у чинному законодавстві розширені процесуальні засоби, пов'язані із врегулюванням спору, зокрема, за участю судді, яке проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті (ст.ст. 201–205 ЦПК України). Врегулювання спору за участю судді є системою процесуальних дій, що об'єднана такою процесуальною метою, як припинення спору про право, щодо вирішення якого відкрито провадження у справі. В основу мирової угоди як способу припинення спору може бути покладено прощення боргу, визнання вимог, відступине, залік вимог, новацію, розстрочку чи відстрочку виконання спірного зобов'язання. Змістом мирової угоди сторін у цивільному судочинстві можуть бути також і права процесуального характеру. Відповідно до вимог ст. 189 ЦПК

України врегулювання спору не є завданням підготовчого провадження та не належить до змісту відповідних процесуальних дій. Оскільки врегулювання за участю судді проводиться за згодою сторін, відповідну стадію можна визнати факультативною [15, с. 133]. Формою мирової угоди, яка може стати результатом врегулювання спору, є ухвала суду про її затвердження, а визнання за такою ухвалою юридичної сили виконавчого документа (ч. 3 ст. 208 ЦПК України) значно підвищує ефективність відповідних процедур.

Для визначення ролі врегулювання спорів у рамках досягнення ефективного судочинства варто визначити співвідношення судового врегулювання спору та виконання завдання судочинства. Не виникає сумнівів, що врегулювання спору за участю судді відповідає вимогам справедливості та своєчасності. Однак розгляду та вирішення цивільної справи у разі врегулювання спору не відбувається. Кінцевим та бажаним результатом процесуальної діяльності з метою захисту прав є вирішення спору, який виник між сторонами та є предметом судового розгляду. А оскільки в результаті врегулювання спору його вирішення не відбувається, а суд, зокрема, шляхом затвердження мирової угоди підтверджує її відповідність імперативним вимогам законодавства, то суд здійснює охорону прав учасників мирової угоди.

С.О. Короєд не підтримує запровадження примирних процедур (медіації) у цивільному судочинстві, оскільки це може збільшити строк остаточного розв'язання спору судом. При цьому сторони не позбавлені можливості укладення мирової угоди та подання її для визнання судом на будь-якій стадії цивільного процесу. Тому мета, яку науковці закладають у примирні процедури (медіацію), може бути реалізована під час судового розгляду [16, с. 55–56]. Крім того, головним аргументом запровадження досудових примирних процедур називають оптимізацію доступу до правосуддя [17, с. 131]. Проте цей аргумент з юридичної точки зору не є правильним, оскільки альтернативні способи вирішення спорів, як і третейське судочинство, не є правосуддям за своїми ознаками [18]. У разі врегулювання спору суддею здійснюється охорона функція, тому мета судочинства не досягається. Утім, це не можна розглядати як порушення принципів судочинства, оскільки в такому разі сторони реалізують диспозитивні повноваження та впливають на рух справи шляхом вчинення розпорядчих дій.

Дієвою та ефективною альтернативою примирним процедурам, як і третейському судочинству, окремі дослідники визнають погоджувальне провадження як послуги держави сторонам щодо вирішення спорів лише при їх спільному зверненні до суду, для чого запропонована модель погоджувального провадження із спрощеним порядком розгляду та застосуванням заохочувальних процесуальних механізмів [19, с. 12; 20, с. 325]. Альтернативний порядок вирішення спорів пропонують також розглядати як досудове урегулювання спорів (медіацію), щодо запровадження якого в цивільне судочинство, до речі, висловлювався Верховний Суд [21]. Незважаючи на те, що врегулювання спорів суддею було запроваджено, спеціальна процедура медіації ще розробляється [22], а погоджувальне провадження не знайшло свого закріплення у законодавстві.

Чинне цивільне процесуальне законодавство характеризується закріпленням норм та інститутів, застосування яких ускладнює реалізацію завдань цивільного судочинства та негативним чином позначається на реалізації права на судовий захист, знижує ефективність правосуддя в цивільних справах, зменшує рівень довіри

до судової системи [16, с. 55–56]. У цьому зв'язку варто визнати неефективними з позиції виконання завдань та мети судочинства положення ч. 1 ст. 16 ЦПК України щодо обов'язковості заходів досудового врегулювання спорів, зважаючи на те, що законодавство встановлює негативні наслідки для позивача, що з цим пов'язані, а саме: суд повертає заяву, якщо до заяви не додано доказів вжиття заходів досудового врегулювання спору у разі, якщо такі заходи є обов'язковими згідно із законом (п. 7 ч. 4 ст. 185 ЦПК України). До того ж, відповідні норми спотворюють сутність доступності правосуддя. Обмеження права на судовий захист через запровадження обов'язкового досудового врегулювання спорів (навіть в окремих випадках) може неоднозначно сприйматися з точки зору гарантій ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [23].

Стратегією реформування судустрою з метою підвищення ефективності правосуддя та оптимізація повноважень судів різних юрисдикцій також було рекомендовано посилення ролі судового збору як основного джерела фінансування судової системи; підвищення розміру ставок судового збору у майнових та інших справах з одночасним забезпеченням належного рівня доступу до правосуддя; запровадження механізму визначення розміру судового збору за суб'єктом звернення до суду та предметом позову, заяви чи скарги. Відповідно до Закону України «Про судовий збір», ставки судового збору зросли, утім, поряд з іншими імперативними вимогами процесуального законодавства (обов'язковість участі адвоката як представника у певній категорії справ, досудове врегулювання, доведення перед судом відсутності поданого тотожного позову до того самого відповідача тощо) це негативно позначилось на доступності судочинства, про що свідчать численні ухвали судів про повернення або залишення без руху позовних заяв із відповідних підстав [24].

Висновки. Проблема забезпечення ефективності правосуддя через впровадження ефективних процесуальних засобів захисту в судочинстві у цивільних справах належить до фундаментальних проблем теорії цивільного процесу. Важливим фактором дотримання концепції ефективності цивільного судочинства є функціонування цивільного процесуального права як регулятора правовідносин, який передбачає процесуальні засоби, застосування яких здатне забезпечити ефективність судового захисту цивільних прав. Механізм цивільного процесуально-правового регулювання характеризується імплементацією, яка здійснюється поступово, а відповідні процедури мають пройти апробацію. Певні процесуальні засоби залишаються неефективними, не дають змоги гарантувати здійснення судом розгляду та вирішення справ своєчасно та справедливо або загалом гарантувати ефективність захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Крім того, після змін у цивільному процесуальному законодавстві України закріплені процесуальні засоби, які ускладнюють доступ до правосуддя. Зважаючи на зазначені положення, вимоги Конвенції про захист прав людини і основних свобод, рекомендації Ради Європи щодо якості правосуддя та основні вимоги Стратегії реформування судустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., потребують подальшого удосконалення норми та інститути цивільного процесуального права на предмет їх відповідності ефективності судового захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Рекомендация R (81) 7 Комитета министров Совета Европы государствам-членам относительно путей облегчения доступа к правосудию, 14 мая 1981 г. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_133.
3. Жан Жан-Поль, Гурбанов Рамин Афаад оглы. Европейская комиссия по эффективности правосудия. Организация. Деятельность. Развитие: науч. издание. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. 331 с.
4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
5. Рекомендация № R (93) 1 Комитету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбільш вразливих верств населення, 8 січня 1993 р. URL: http://sc.gov.ua/ua/rekomendacii_komitetu_ministriv_radi_jevropi.html.
6. Резолюція (78) 8 Комитету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації, 2 березня 1978 р.. URL: http://sc.gov.ua/ua/rekomendacii_komitetu_ministriv_radi_jevropi.html.
7. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с.
8. Стратегія реформування судочинства, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр.; Указ Президента України, від 20 травня 2015 р.; № 276/2015. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#n12>.
9. Про судовий збір: Закон від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>.
10. Европейский суд по правам человека. Избранные решения: в 2 т. Т. 1. М.: НОРМА, 2000. 856 с.
11. «Креуз проти Польщі», Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Справа, Рішення від 19.06.2001 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/980_030
12. Рішення, Рівненський міський суд Рівненської області, 28 березня 2018 р., справа № 569/14349/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73420475>.
13. Рішення, Бахмацький районний суд Чернігівської області, 27 березня 2014 р., справа №728/561/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37870420>
14. Рекомендация R (84) 5 Комитета министров Совета Европы государствам-членам относительно принципов гражданского судопроизводства, направленных на совершенствование судебной системы, 28 февраля 1984 г. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_126
15. Бортнік О.Г. Урегулювання спорів у цивільному судочинстві України. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, 25 трав. 2018 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: ХНУВС, 2018, С. 131–133.
16. Короед С.О. Окремі нормативно-процесуальні перешкоди ефективності цивільного судочинства. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». Випуск 24. Том 2. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2014. С. 53–56.
17. Курило Н.П. Способы оптимизации доступа к правосудию в Украине. *Legea și viața : publicatie stiintifico-practica* (Международный научно-практический правовой журнал «Закон и жизнь». Кишинев, Республика Молдова). Decembrie 2013. С. 128–132.
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців сьомого, одинадцятого статті 2, статті 3, пункту 9 статті 4 та розділу VIII «Третейське самоврядування» Закону України «Про третейські суди» (справа про завдання третейського суду) від 10 січня 2008 р. № 1-рп/2008. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-08>.
19. Короед С.О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України. Київ, 2014. 489 с.
20. Короед С.О. Послуга держави сторонам у вирішенні приватноправових спорів – майбутнє цивільного судочинства. Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 58. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. С. 320–326.
21. Верховный Суд рекомендует ликвидировать высшие суды и ВККС. URL: <http://obkom.net.ua/news/2014-04-11/1400.shtml>.
22. Про прийняття за основу проекту Закону України про медіацію, Верховна Рада України; Постанова від 03.11.2016 р. № 1725-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1725-19>.
23. ВСУ проти обов'язкового досудового врегулювання спорів. Закон і бізнес. 2015. 02.06. URL: http://zib.com.ua/ua/116613-vgsu_protiv_obovyazkovogo_dosudovogo_vregulyuvannya_sporiv.html.
24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/>